J. Bank

Exercities in vergelijkende dekolonisatie; Indonesiý in Zuidoost-Aziý, Nederland in West-Europa

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 141 (1985), no: 1, Leiden, 19-35

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

JAN BANK

EXERCITIES IN VERGELIJKENDE DEKOLONISATIE; INDONESIAË IN ZUIDOOST-AZIË, NEDERLAND IN WEST-EUROPA*

Onlangs vierde de sultan van Brunei aan de kust van Noord-West Borneo zijn onafhankelijkheidsfeest; een verlate viering van een Britse soevereiniteitsoverdracht op 1 januari 1984. De verslaggever van het Franse dagblad *Le Monde*, die het bijwoonde, ontdekte in dit land van de duizend en een oliebronnen, een van de vijf rijkste staten ter wereld, een nostalgisch onafhankelijkheidsfeest en een sublimatie van traditionele tegenstellingen: 'l'Asie, l'Orient, la Grande Bretagne de papa, la Shell Petroleum et la Mitsubishi Company', de ongehoorde luxe van een rijkdom zonder beperkingen, verbonden met een brute zorg om het behoud van de islamitische traditie (*Le Monde*, 26-27 februari 1984).

Dit feest van een onafhankelijk geworden staat in Zuidoost-Azië – 'Shellfare state' schreef de Britse pers – en de journalistieke verslaggeving ervan wil ik noemen om mijn betoog met enige nuanceringen te beginnen. Dekolonisatie is ook nog, zij het in afnemende mate, een onderwerp van hedendaagse journalistiek. Het is als gebeurtenis anno 1984 een staatkundige wijziging, die per contract wordt geregeld op een van de gebruikelijke vervaldata: 1 januari, en met champagne overgoten. Dit laatste is in Brunei beeldspraak – er heerst een alcoholverbod. Voor een kritisch toeschouwer kan het feest in Brunei de extreme manifestatie zijn van de beperktheid van het historische begrip dekolonisatie: een politieke, een nationale onafhankelijkheid is verkregen met behoud van de economische macht van de vroegere kolonisator; ja, zelfs op aandringen van het bedrijfsleven, dat de les heeft geleerd van de continuïteit van de politieke status of van een internationalisering van de eigen onderneming, waardoor het de categorie van de nationale staat weet te overstijgen. Politieke onafhankelijkheid bleek, zo leert de historische ervaring, in de verste verte niet synoniem met economische soevereiniteit.

Dekolonisatie is een eeuwendurend proces. Het sluit uit het oogpunt

* Dit is de schriftelijke weergave van een rede uitgesproken door de auteur ter gelegenheid van de officiële opening van de nieuwe behuizing van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde op 6 maart 1984.

van de encyclopedische geschiedenis vele souveriniteitsoverdrachten in, gewelddadige en vreedzame; om ons tot het Britse rijk te bepalen, zowel de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring aan het einde van de achttiende eeuw als de nationale verzelfstandiging van wat wel genoemd is de confetti van het Empire in de Caraïbische Zee en de Pacific in onze jaren. De tijdsduur van dit begrip is van een zodanige lengte, de omstandigheden, waaronder het werd gerealiseerd, zijn van een zodanige afwisseling, dat zinvolle vergelijkingen niet voor de hand liggen. Ik wil mij dan ook beperken tot het nemen van enkele steekproeven; exercities in vergelijkbaarheid en vergelijking. De reikwijdte en relevantie ervan worden per keer bepaald. Overeenkomstig de tradities van het vak, dat ik vertegenwoordig, worden de vraag van vergelijkbaarheid en de poging tot vergelijking niet geformuleerd met het doel om tot uitspraken te komen over de wetmatigheid, de herhaalbaarheid van de onderzochte processen van dekolonisatie. De exercities dienen uitsluitend de historische analyse, zo men wil de historische conceptuïsering van het verschijnsel. Vergelijkingen worden dus getrokken op de grondslag van historische processen van dekolonisatie en hun weerslag in de geschiedschrijving. De auteur is beroepshalve doordrongen van het besef van de uniciteit van de gebeurtenissen en ketens van gebeurtenissen. Welke overeenkomsten en/of analogieën zijn er in het honderdvoud van verwerving of overdracht van souveriniteit te vinden, dat men gemeenlijk aanduidt met de verzamelterm dekolonisatie? Die vraag is voor dit betoog nog te algemeen. Hoe verhoudt zich de dekolonisatie van Indonesië tot deze oefeningen in vergelijkbaarheid en vergelijking?

Historiografie

De eerste exercities betreffen de bestaande historiografie. De nieuwsgierige, die op zoek gaat naar vergelijkende geschiedschrijving over dekolonisatie, ontmoet weinig of geen houvast. De oorzaak is een dekolonisatie van de geschiedschrijving zelve. De verbondenheid van kolonisator en gekoloniseerde heeft plaats gemaakt voor een nadrukkelijk zoeken naar een zelfstandig historisch kader; koloniale geschiedschrijving is genationaliseerd. Waar ik vanmiddag mij voortdurend op voorbeelden uit de Indonesische en Nederlandse relaties zal beroepen, moge hier de welbekende naam Van Leur klinken. Zijn afscheid van een Europacentrische geschiedschrijving in Zuidoost-Azië en van een Indische koloniale natie was al in 1934 leesbaar (Van Leur 1934). Na de Indonesische revolutie zijn anderen met hem in de 'ban van Prambanan' geraakt, niet zelden zonder een schuldbekentenis voor een koloniaal verleden. De historicus Jan Romein bijvoorbeeld begon daarmee zijn eerste college in de Gadjah Mada Universiteit in Djokjakarta op 4 februari 1952 (Romein 1954:3-4). Het was de opmaat voor zijn conceptie van het Algemeen Menselijk Patroon en de afwijking daarvan in de Europese geschiedenis: zijn poging om het afscheid van

Europacentrisme maar ook zijn ontstaan theoretisch te funderen.

Sindsdien heeft de verkenning van mogelijkheden van een autonome geschiedenis van Zuidoost-Azië een brede vlucht genomen. Deze historiografische zuiveringsgolf is – en ik volg hier de historicus Benda – zelfs in een ander purisme overgeslagen. Gelijk de inwoners van Zuidoost-Azië eens werden belicht in hun rol van inheemse, passieve ontvangers van een vreemde, dominante beschaving, zo werd in de moderne fase van historiografische dekolonisatie hun cultuur beschouwd als immuun te zijn geweest voor invloeden van buiten. Westers kolonialisme was in deze visie de buitenkant, die de zelfstandigheid van eigen ontwikkelingen afdekte en onzichtbaar maakte; het was immers ook superieur in het schriftelijke historische bronnenmateriaal. Benda sprak in dit verband van een controverse ‘that is bedeviling the study of the modern era’ (Benda 1972:143). Men kan het ook anders stellen. Over veel van de geschiedenis van Indonesië is geschreven, maar men vindt er geen studie over de Europese bevolkingsgroep in haar structuur en continue ontwikkeling. De Europese maatschappij is een vergeten hoofdstuk van een historiografie, die zich in het voetspoor van de dekolonisatie concentreert op de pre-koloniale en intra-koloniale processen. Het onderzoek van wat eens in staatkundig opzicht één rijk was, van koloniale rijken, is uit elkaar getrokken. In de niet-westerse geschiedenis is het gezuiverd van een koloniale schaduw. De voortgaande professionalisering van de geschiedwetenschap versterkt dit afscheidingsproces; wetenschappelijk onderscheid wordt tot een institutionele specialisering. Het is, denk ik, een van de belangrijkste redenen voor het ontbreken van een dekolonisatie-geschiedenis, die op bevredigende wijze recht doet aan ontwikkelingen in zowel de zich bevrijdende kolonie als het verdwijnende moederland.

Een andere reden is, het zij hier terzijde opgemerkt, dat niet-westerse geschiedenis in haar doelstellingen en methoden van research in sterke mate is bepaald door de sociale wetenschappen. Men kan dat opnieuw constateren aan de hand van het voorbeeld van de Zuidoost-Aziatische historiografie. Speciaal de westerse beoefenaren daarvan bleken zich ontvankelijk te verklaren voor de aantrekkelijkheid van sociaal-wetenschappelijke theorie-vorming; deels omdat het onderzoek van vreemde culturen beter zou kunnen worden geordend op structurele fundamenteën, deels omdat een gebrekkige chronologie of een gebrekkig bronnenmateriaal kon worden gecompenseerd door een algemene conceptualisering van Zuidoost-Aziatische samenlevingen. Het moderne dilemma van een ‘eventementiële’, een gebeurtenisrijke, of een structuralistische oriëntatie is voor haar beoefenaren geen keuze, zo parafraseer ik een uitspraak van de Leidse historici Wesseling en Emmer. In het licht van het gebrekkige bronnenmateriaal is de ‘structuur-gerichte’ benadering van niet-westerse geschiedenis de enig mogelijke keuze. ‘In short, one is not seduced by structural history but condemned to it’

(Wesseling and Emmer 1979:15; Legge 1976:359). Dat is dan ook niet het klimaat, waarin een epische behandeling van de vrijheidsstrijd kan bloeien. Ik heb de indruk, dat een epos als dat van Alistair Horne (1977) over de Algerijnse onafhankelijkheidsstrijd onder de titel 'A savage war of peace' gedoemd is een uitzondering te blijven. Laten wij ons overigens in onze hoedanigheid van lezers verheugen over de epische aspecten van een boek als dat van Anderson (1972) over de revolutie op Java.

De consequentie van deze eerder geschetste scheiding is dat Indonesische geschiedenis, wanneer het niet louter natie-gebonden is bedoeld, in het algemeen geschreven wordt in het kader van een Zuidoost-Aziatische ruimte; Nederlandse dekolonisatie-politiek belicht in een Westeuropees land. Daar worden de vergelijkingsfactoren gevonden in hetzij een wetenschappelijke historiografie hetzij in een publiek debat. Ik stel voor daarvan enige voorbeelden te behandelen. Uit de Zuidoost-Aziatische literatuur kies ik er twee, met een verschillend stramien en met derhalve verschillende uit vergelijking verkregen uitkomsten: de studie van Bastin en Benda (1977) en die van Pluvier (1974).

Zuidoost-Azië

In een samen met John Bastin geschreven geschiedenis van Zuidoost-Azië heeft Benda een proeve van concretisering geleverd van zijn historische theorie over de westerse invloed en inheemse response. Zij laten hun boek aanvangen bij de komst van de Portugezen in de zestiende eeuw en eindigen met de dekolonisatie na de Tweede Wereldoorlog; een open einde overigens, omdat in hun opvatting dekolonisatie niet mag worden beperkt tot politieke soevereiniteitsoverdracht maar op verderreikende effecten in de relatie tussen West en Oost moet worden onderzocht. Daarvoor was het op het moment van schrijven – 1968 en 1977 – nog te vroeg.

Hun gezichtsveld is Zuidoost-Azië. Dat betekent dat de dekolonisatie van Indonesië wordt beschreven in een boven-nationale context; een vergelijking met een vijftal entiteiten – Burma, Thailand, Indochina, Maleisië en de Filipijnen. Leidraad van hun schrijven is een gemeenschappelijke ontwikkeling, zo niet een gemeenschappelijk historisch lot van dit deel van de wereld, die in een aantal nationale varianten tot uiting komt. In dat stramien worden de hoofdstukken geschreven over de Japanse bezetting – uiteraard, zou men zeggen, – en over de na-orlogse dekolonisatie.

In hun overzicht van de invloed en consequenties van de Japanse hegemonie in Zuidoost-Azië noemen zij – of preciezer, noemt de expert Benda in dit hoofdstuk – voor het gehele gebied het terugdringen van de westerse invloed, tot uiting komend in zulke uiteenlopende effecten als de bestuurlijke acceptatie van de eigen taal, een vrij algemene collaboratie van de nationalistische elites met het Japanse regime ('a wartime marriage of convenience') en het afscheid van een westers geïnspireerde

bureaucratie. Terwijl de koloniale besturen zich gaandeweg hadden onderworpen aan de wetten van routine en rationalisatie ten dienste van economische of bestuurlijke efficiency, hechtten de Japanners meer gewicht aan 'improvization, esprit, daring, and, of course, the sheer force of military commands' (Bastin en Benda 1977:113).

Voor het onderwerp van de dekolonisatie zijn onder andere twee consequenties van belang. Benda noemt als grootste invloed de mobilisering van de jeugd in Zuidoost-Azië in een reeks van organisaties; voor elk wat wils. Waar de westers-koloniale regimes zich ervoor hadden gehoed aan jeugdorganisatie grotere kansen te geven dan een geneutraliseerde en beperkte padvinderij, werden jongeren in 1942-1945 geworven in een jeugdbeweging, die opzettelijk een grotere variatie van organisatievormen kende en die werd gevoegd door idealen van Aziatische romantisering en militarisering. De algemeenheid van deze Japanse jeugdpolitiek kan misschien het beste worden geïllustreerd aan het voorbeeld van Vietnam. Ook daar, waar een westers regime – het bewind van sympathisanten met Vichy-Frankrijk – intact bleef met respect voor de hegemonie van het keizerrijk, werd de jeugd gemobiliseerd in allerlei sportieve of militaire organisaties; door een Franse gouverneur-generaal. En ook daar bleek de jeugdorganisatie in de eerste plaats niet een kader van gehoorzaamheid aan de Japanse keizer of de Franse meester, maar een broedplaats van nationale idealisering en nationaal zelfbewustzijn.

Met het terugdringen van de westerse invloed werd ook de zekerheid van de staatsgrenzen van het kolonialisme ondermijnd. Benda wijst erop, dat de bestuurlijke indeling van de bezettingsgebieden onder andere de administratieve eenheid van het voormalige Nederlands-Indië uit elkaar trok. Sumatra en Malakka werden in één legercommando met elkaar verenigd. Had het zeeverkeer tussen beide eilanden niet opgehouden te bestaan, dan zou dit Maleisisch-Sumatraans arrangement wellicht verdergaande consequenties hebben gehad in een toekomstige dekolonisatie. Dit historische gegeven brengt Benda tot de conclusie, dat de confrontatie-politiek van Indonesië tegen Maleisië in de eerste helft van de jaren '60 past in een traditie van Zuidoost-Aziatische conflicten ouder dan het westerse kolonialisme.

Op het gemeenschappelijk gedragen lot van de Japanse hegemonie volgt in Zuidoost-Azië het gemeenschappelijk proces van dekolonisatie; niet alleen een tijdsvolgorde maar ook een causale samenhang, omdat de Japanse overwinning in 1942 aan het nationalisme een doorbraak had gebracht, waartoe het op eigen kracht niet in staat was. Bij een vergelijking van de zes entiteiten maken Bastin en Benda een onderscheid tussen de nieuwe staten, waarin de vooroorlogse elite haar positie in de onafhankelijkheid wist te bewaren en die, waarin restanten van een vooroorlogse stabiliteit de Japanse bezetting niet konden overleven. Tot de categorie van de continuïteit rekenen zij Thailand, Maleisië en de

Filippijnen; tot die van de discontinuïteit Burma, Vietnam en Indonesië. In Thailand (strikt genomen niet gedekoloniseerd), Maleisië en de Filipijnen werd de macht teruggewonnen of overgedragen aan groepen, die reeds een prominente plaats bezaten voor 1942. In Burma, Indonesië en Vietnam kwam de macht in handen van elites, die zich tijdens de jaren van het Japanse regime uit de oppositie en de politieke periferie hadden losgerukt. Deze opkomst ging gepaard met een maatschappelijke ontwrichting en politisering van grotere delen van de bevolking. Zuidoost-Azië van de eerste categorie, aldus Bastin en Benda, hebben zich in het algemeen kunnen verheugen in interne stabiliteit, terwijl die van de tweede categorie boven de rand van een sociale revolutie hebben gezweefd. Hun conclusie dateert van 1968 en heeft betrekking op een periode van twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog. Belangrijker nog is de constatering, dat dit onderscheid van continuïteit of discontinuïteit als verschil in verschijning wordt aangebracht en niet op causaliteit wordt onderzocht.

Kennisneming van deze sociologisch geïnspireerde geschiedschrijving doet mij het volgende opmerken. Een historiografie op het stramien van de autonome ontwikkeling van Zuidoost-Azië leidt tot een andere vergelijkbaarheid dan die gezien vanuit de Westeuropese staten. De ordening van dekolonisatie in elite-continuïteit of -discontinuïteit wordt geformuleerd vanuit de interne geschiedenis van de nieuwe staten. Zij gaat voorbij aan het onderscheid tussen vreedzame soevereiniteitsoverdracht (in het geval van Burma) en gewelddadige (in het geval van Indochina en Indonesië). Terwijl de 'transfer of power' in Burma vanuit Brits perspectief vreedzaam is verlopen, is in Benda's en Bastin's visie de Burmaanse dekolonisatie ondergebracht in de categorie van elite-discontinuïteit.

Op de tweede plaats blijkt de kracht van deze Zuidoost-Aziatische synthese voornamelijk te vinden te zijn in de thematische benadering; de feitelijke variaties van het ene thema dekolonisatie zijn zo groot, dat ze zich nauwelijks tot een vergelijking lenen. Het sterkst blijkt dat, wanneer de auteurs het probleem van de loyaliteit van ethnische minderheden in de nieuwe staatsvorming in Zuidoost-Azië aansnijden; er is geen gemeenschappelijkheid aan te brengen in de uitkomsten, hooguit in de probleemstelling.

En op de derde plaats kan worden vastgesteld, dat de indeling in dit boek een poging tot synthese is, die geen wetmatigheid produceert, laat staan voorspellende waarde; het blijft geschiedschrijving op een nieuw en in verschillend opzicht vruchtbaar thema, maar ook niet meer dan dat.

Indonesië en Indochina

Het boek van Pluvier, een geschiedenis van Zuidoost-Azië van kolonialisme tot onafhankelijkheid, heeft in historische periode gemeten een

geringere reikwijdte. Het begint in 1940, het laatste jaar van de 'pax Britannica, Neerlandica, Gallica and Americana' in dit deel van de wereld, en het eindigt met de onafhankelijkheid van de nieuwe staten; om precies te zijn met die van Singapore in 1959 (Pluvier 1974:3). Chronologie vormt ook de leidraad van het boek. Niet de synthese van afzonderlijke dekolonisatie staat voorop. Het stramien wordt gevormd door een aantal historische gebeurtenissen, die in tijdsvolgorde en uitkomst tenslotte het beeld opleveren van een gemeenschappelijke periode van onafhankelijkheidsstrijd in Zuidoost-Azië.

Voor deze gelegenheid moge ik uit Pluviers geschiedschrijving vooral die passages kiezen, die een vergelijkende dekolonisatie rondom Indonesië illustreren. Ze zijn niet moeilijk te vinden. Naast de algemene invloed van de Japanse bezetting kiest de auteur voor een parallelle onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië en Indochina; men vindt deze gedeeltelijk in één hoofdstuk naast elkaar geordend. De gelijkenissen zijn dan ook opvallend genoeg.

In beide gebieden werd de onafhankelijkheid uitgeroepen in het vacuum tussen de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 en de komst van de eerste geallieerde eenheden; in Jakarta op 17 augustus de Republiek Indonesia door Soekarno en Hatta, in Hanoi op 2 september de Democratische Republiek Vietnam door Ho Tsji Minh. In beide situaties werd de terugkeer van het vooroorlogse koloniale regime vertraagd, omdat dit, bij gebrek aan troepen en transportfaciliteiten, de eerste bezetting aan de bondgenoten moest overlaten; aan de Britten, vooral de Brits-Indiërs in het geval van Nederlands-Indië, en aan Britten en Chinezen in het geval van Frans Indochina. De zwakte van de kolonisator en de beperkte militaire vermogens van de nieuwe staat dreef deze beide antagonisten in de eerste fase van hun na-oorlogse geschiedenis naar de onderhandelingstafel. Geallieerde pressie was daar overigens in beide situaties ook voor nodig. Op 6 maart 1946 werd in Hanoi een principeverdrag gesloten tussen Ho Tsji Minh en de Fransen. Vietnam zou een vrijstaat zijn in een Indochinese Federatie, welke deel zou uitmaken van de Union Française, de nieuwe overkoepeling van Frankrijks koloniën. Deze oplossing diende in Indonesië tot voorbeeld. Het basis-akkoord, dat op 15 november 1946 in Linggadjati werd gesloten tussen de Republiek Indonesia en Nederland, bevatte bepalingen over een Unie, die een copie was van de Franse, maar dan in koninklijke vorm.

Pluvier trekt de vergelijkende geschiedenis door. In de tweede fase, de uitwerking van de basisakkoorden, komt het tot een breuk en tot een interventie van het inmiddels herrezen koloniale leger. In Vietnam nam de ontwikkeling die wending definitief in november 1946 met het Franse scheepsbombardement van de havenstad Haiphong. In Indonesië begon de eerste militaire actie in de nacht van 20 op 21 juli 1947. De tijdstippen van beide acties waren bepaald geworden door het vermogen van Frank-

rijk en Nederland, verliezers in de Tweede Wereldoorlog, tot wederopbouw van hun strijdkrachten. De interventies werden begeleid door een politiek antwoord, namelijk het federalisme, dat Pluvier eveneens in vergelijkende zin beschrijft. De deelstaten, die in Indonesië tegenover de Republiek werden geschapen en op een met de Nederlanders collaborerende elite werden opgetrokken, konden tot op zekere hoogte de vergelijking doorstaan met de onder Franse patronage gevormde vrijstaat Cochin-China, kern van het latere Zuid-Vietnam onder keizer Bao-Dai.

De vergelijkbaarheid van beide dekolonisatie-processen houdt op, wanneer de afloop ervan moet worden beoordeeld. De hegemonie van de communistische partij in het Vietnamese nationalisme is even bepalend geweest voor de continuering van de strijd om zijn onafhankelijkheid tot in de jaren '70 als de onderdrukking van een communistische revolutie door de nationalistinnen in Indonesië in 1948 voor een soevereiniteitsoverdracht één jaar later. Pluvier behandelt beide gegevens overigens in een Zuidoost-Aziatisch kader. Een kern daarvan is de Zuidoost-Aziatische jeugdconferentie, die in februari 1948 in Calcutta werd gehouden op instigatie van internationale communistische organisaties. Daar werd samenwerking met de burgerlijke nationalistinnen althans verbaal afgezworen voor een streven om de nationale onafhankelijkheidsstrijd te intensiveren tot een interne klassenstrijd en sociale revolutie. Bij dit communistisch activisme aan het eind van de jaren '40 moet ook de Emergency, de communistische guerrilla op Malakka, worden opgeteld, die door de Britten werd onderdrukt, en opstanden in Burma en op de Filipijnen.

Tot de belangrijkste verklaringsgronden voor een verschillende uitkomst van een vergelijkbare onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië en Indochina behoort de houding van de Verenigde Staten. Het verschil heeft niet alleen Zuidoost-Aziatische dimensies. Amerikaanse historici hebben zich tijdens de Vietnamese oorlog ook de vraag gesteld naar het waarom van de Amerikaanse interventie in Vietnam met als doelstelling strijd en in Indonesië met als doelstelling de ondersteuning van de regering van Soekarno en Hatta. *The Roads not Taken* was de titel van een opstel, dat in 1973 verscheen en al de bijklank had van gemiste kansen en alternatieven (Colbert 1973).

Pluvier heeft zijn materiaal zo geordend, dat men in de eerste jaren van de Indochinese en Indonesische dekolonisatie enige overeenkomsten kan ontwaren in de fasen van strijd en enige gelijktijdigheid zelfs. Die vergelijkbaarheid is misschien ook ruimer dan de historische processen in twee Aziatische staten. Ik neem de fase van het oprichten van deelstaten of vrijstaten als voorbeeld. Dat kan worden uitgelegd als een poging om tegenover de nationalistische, meestal westers geschoolde elite een tegenwicht te scheppen. De kern van het nationalisme, in beide situaties een onafhankelijke republiek, werd als het ware omsingeld met

concurrerende staatkundige eenheden. De kolonisator trachtte zich te verzekeren van de medewerking van traditionele elites in die omsingeling; een keizer of sultan, religieuze leiders of gematigde persoonlijkheden uit de intelligentsia of de bourgeoisie. Op haar beurt kon ook de leidinggevende groep in de onafhankelijkheidsbeweging pogen die traditionele elite tot medewerking te brengen.

De strijd om collaborerende elites bepaalde het verloop en de uitkomst van de dekolonisatie in hoge mate. Men kent de uitslag in het Indonesië van 1949. Het was van beslissende betekenis, dat de sultan van Djokjakarta de zijde koos van de Republiek. De Nederlanders hebben vergeefs in de tweede militaire actie van december 1948 om zijn medewerking geworven. Anderzijds, de deelstatenpolitiek kon op Borneo worden geïmplementeerd dankzij de medewerking van de sultan van Pontianak. Beiden hadden een Nederlandse opleiding genoten, bezaten een Nederlandse militaire rang en een Nederlandse naam. Toen het erop aan kwam, koos – als men mij enige familiariteit wil vergeven – Henk dadelijk en voortdurend voor de Republiek en Max dadelijk voor het Indisch gouvernement en pas in tweede instantie voor een federaal Indonesië. Achter deze keuze staat de strijd om collaborerende elites en daarmee een niet aan tijd en plaats gebonden generalisatie in de geschiedschrijving van de dekolonisatie.

Het gemeenschappelijke van de besproken Zuidoost-Aziatische studies is het ontbreken van aandacht voor de besluitvorming in het respectievelijke moederland. Bastin en Benda doen dat in het geheel niet, Pluvier slechts in algemene termen. Ik moet eraan toevoegen, dat Benda er voor waarschuwt de kracht van het nationalisme in Zuidoost-Azië te overschatten. De bevrijding van de koloniën was evenzeer, zo niet meer, het resultaat van pressies in het moederland (Benda 1972:145). Maar deze worden in het kader van beide boeken als het ware voor kennisgeving aangenomen.

Europees kader

Een vergelijking van de politiek en vooral van de factoren van politieke besluitvorming in de koloniale staten moet berusten op een andere literatuur, een ander compartiment in de geschiedschrijving. Over vergelijkingen van de wijze, waarop Westeuropese staten afstand hebben gedaan van de politieke souvereiniteit over hun koloniën, bestaat enige, zij het niet overvloedige literatuur. Er is een standaardwerk van Rudolf von Albertini over de vormen van Europees kolonialisme in zijn hoogtij van 1880 tot 1940. Er is een symposium en een tijdschriftartikel over vergelijkingen tussen de Britse en Franse dekolonisatie. De redactie van het *Journal of Contemporary History* liet in 1980 de Britse historicus Seton-Watson een thema-nummer samenstellen over de liquidaties van een aantal rijken onder de titel *Imperial Hangovers* – in goed Nederlands, de rijkskater na de liquidatie. In de Nederlandse boekhandel

verscheen onlangs een vermeerderde herdruk van Van Doorns en Hendrix' studie over het militaire optreden van Nederland in Indonesië; de vermeerdering was daarin gelegen, dat de auteurs gepoogd hebben vooral de koloniale oorlogen met elkaar te vergelijken, met name ook op het thema van geweldsexcessen (Von Albertini 1966; Morris-Jones and Fischer 1980; Smith 1978; Van Doorn en Hendrix 1983; en het encyclopedische werk van Grimal 1978).

In de tweede helft van mijn betoog wil ik de vergelijkende dekolonisatie zo formuleren, dat de Nederlandse houding kan worden gespiegeld aan die van andere Westeuropese staten. Ik kies daartoe een vergelijking op basis van zes factoren. Twee zijn van typisch historische aard; de historische ervaring en de interne dynamiek van de dekolonisatie-beweging op wereldschaal. Twee ervan hebben betrekking op de pressiegroepen en op de interne partij- en coalitie-verhoudingen. Twee tenslotte zijn als externe factoren samen te vatten: de invloed van de wereldorganisaties en die van de kolonies op het moederland.

Een factor van vergelijkbaarheid is de invloed van de historische ervaring van dekolonisatie op de houding van de beslissende politici en op de opvattingen van de bevolking. De tijdsvolgorde kan bepalend zijn. Bij iedere volgende soevereiniteitsoverdracht kan men geleerd hebben van de voorafgaande. De grootte en het effect van deze ervaring zijn juist ook in de tijd variabel. Zij zullen voor de Britse Labour-regering, die na 1945 over de onafhankelijkheid van Brits-Indië moest beslissen, zwaarder hebben gewogen dan voor de Franse kabinetten, die in een relatief kort tijdsbestek van vijftien jaar na de Tweede Wereldoorlog de liquidatie van een koloniaal imperium geconcentreerd ter beslissing kregen aangeboden. 'Devolution', het Engelse begrip voor dekolonisatie, is in Groot-Brittannië een ervaring van twee eeuwen. Zij begint met de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog en kent zulke hoogtepunten als enerzijds de vondst van de Dominion-status voor Canada in 1839 (het Durham-Report) en aan de andere kant de langdurige onafhankelijkheidsoorlog in Ierland tot aan 1921. Er was altijd wel een precedent te vinden in de Britse geschiedenis, wanneer de 'wind of change' tot storm aanblies in Azië of Afrika (zie ook Hind 1984). Toen een Britse politicus, Sir Stafford Cripps, in 1942 naar Brits-Indië werd gezonden voor het vinden van een nieuwe oplossing voor de Indiase eisen van onafhankelijkheid, hield Attlee hem bij zijn vertrek voor: 'There is precedent for such an action. Lord Durham saved Canada for the British Empire. We need a man to do in India what Durham did in Canada' (geciteerd in Morris-Jones and Fischer 1980:26).

Nederland had geen ervaring, toen het in 1945 werd geconfronteerd met de verklaring van Indonesische onafhankelijkheid. Integendeel, de historische opvatting overheerste, dat verlies van Indië economische rampspoed betekende voor het moederland en een internationale degradatie tot de rang van Denemarken. Het is in zeker opzicht vergelijk-

baar met Portugal, voor welk land de overzeese provincies in Afrika en Azië eveneens een langdurig en onvervreemdbaar deel leken te zijn van de grootte en het zelfbewustzijn van de Portugese natie. Nederland toonde in 1945, naar een woord van de historicus Kernkamp, de prikkelbaarheid van een kleine natie met een grote koloniale traditie. Dertig jaar later was 'ervaring' wel een factor in de politieke besluitvorming. De royale soevereiniteitsoverdracht aan de republiek Suriname in 1975 is niet los te zien van de kritische reflectie op de geschiedenis van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd en de kwestie Nieuw-Guinea in de jaren '60. Toen de minister-president van 1975, drs. J. M. den Uyl, werd gevraagd naar het grootste succes van zijn regering, noemde hij de procedure van dekolonisatie van Suriname. 'Het is de eerste keer in de geschiedenis, dat een voormalig koloniserend land een ex-kolonie op die manier op de been helpt. Zo hoort het, maar het is uniek.' Aldus Den Uyl tegenover Wouter Gortzak (1978:13). Staat hem hier ook niet een schuldbewuste socialist te woord, die revanche wil nemen op de verantwoordelijkheid van zijn partij voor de militaire acties tegen Indonesië? Zijn woordkeus is echter een blijk van continuïteit; bijna nooit ontbrak het in de politieke rechtvaardiging van Nederlands dekolonisatie-beleid aan verwijzingen naar een voorbeeldig gedrag, of het nu ging om zelfbeschikkingsrecht dan wel om ontwikkelingshulp.

De tweede factor heb ik willen omschrijven als de interne dynamiek van de dekolonisatie-beweging op wereldschaal. De Engelse uitdrukking 'gaining momentum' is een adequate term in dit verband. Ik poog in dat begrip momenten samen te vatten, waarin het streven naar onafhankelijkheid in de koloniën een belangrijke impuls kreeg. In de twintigste eeuw zijn dat bijvoorbeeld de overwinning van de Japanse marine op de Russische in 1905 en de beide wereldoorlogen. De parolen van zelfbeschikkingsrecht, die toen vooral uit Amerikaanse bron werden gegeven als doel van een geallieerde kruistocht, werden ook in de koloniën gehoord. Interne dynamiek ontstond in en rondom de gewelddadige conflicten in de dekolonisatie zelf. Zij werden als het ware substitueert voor een vreedzame soevereiniteitsoverdracht elders. De oorlog van de Franse strijdkrachten tegen het Algerijnse bevrijdingsfront maakte rond 1960 een betrekkelijk snelle onafhankelijkheid van een tiental staten in Frans Afrika mogelijk. Tenslotte kan men onder deze interne dynamiek ook onderbrengen de grensverleggende verlening van de Britse Dominion-status aan een zogeheten niet-blanke kolonie. Toen eenmaal met India in 1947 die grens was verlegd, konden andere, in eerste instantie Aziatische staten snel volgen.

Beoordeelt men de geschiedenis van Nederland en zijn koloniën op deze factor, dan kan men – met eliminering van de altijd grotere wijsheid achteraf – stellen, dat het zich niet steeds door deze dynamiek compleet heeft laten verrassen. Dat geldt zeker voor de Eerste Wereldoorlog, die weliswaar aan deze landsgrenzen voorbij is gegaan, maar waarvan de

consequenties ook in de kolonie Indië tot op zekere hoogte zijn getrokken; in de beloften van autonomie in november 1918. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam zowel in de Nederlandse regering in ballingschap in Londen als in de verzetsbeweging in het bezette Nederland een consensus tot stand over een door koningin Wilhelmina in beginsel geformuleerd hervormingsprogramma voor alle koloniën van het koninkrijk. Klaarblijkelijk kende het koloniale Indië in de beide oorlogsperiodes een gouverneur-generaal, Van Limburg Stirum, of een luitenant gouverneur-generaal, dr. H. J. van Mook, die hun tijd verstonden en wier politieke inzichten door de oorlogsgebeurtenissen zijn gevormd. Daar staat tegenover, dat zich in de Nederlandse verhoudingen na 1945 een politieke elite aftekende, die door een 'binnenlandse preoccupatie' de internationale ontwikkelingen verontachtzaamde of slechts van buitenaf wilde leren kennen. Ik doel daarbij op politici, die men als typisch representant van een emancipatie in de Nederlandse maatschappij kan beschouwen; de leiders van de anti-revolutionaire partij en van de katholieke. In het verlengde van deze conclusie ligt de vraag of het een generatiekloof is geweest, die sommigen van hun zonen en dochters zozeer tot een interesse voor de Derde Wereld heeft gebracht in het Nederland van de jaren '60.

Militarisering

Koloniaal bestuur was niet alleen een opdracht voor een ambtenaren-corps, maar ook beïnvloed door economische lobbies en ondersteund door een koloniaal leger. Deze coalitie komt in het geval van een onafhankelijkheidsstrijd onder druk te staan. Een militaire inspanning in het behoud van koloniaal gezag of in de modificatie van dat gezag op de voorwaarden van de kolonisator gaf een groter gewicht aan de strijdkrachten. De Algerijnse oorlog en de campagne in de Portugese koloniën in Afrika tonen daarvan historische voorbeelden. De beëindiging van deze koloniale oorlogen bleek niet mogelijk zonder een omwenteling in de militaire en politieke bevelsvoering in Frankrijk en Portugal. Anderzijds maakt een dergelijke militaire inspanning de prijs van de continuering van koloniaal gezag groter. Dat is een consequentie, waarmee ook het koloniale bedrijfsleven vroeg of laat rekening moest gaan houden.

In het proces van dekolonisatie van Indonesië hebben de belanghebbende ondernemers zich nadrukkelijk gemeld. Als ene uiterste van hun pressie wil ik in dit verband noemen het ultimatum van hun kant aan de Indische regering in het midden van 1947 om tot militair ingrijpen op Java en Sumatra over te gaan. De eerste politionele actie van juli 1947, de opmars van Nederlandse troepen uit de stadsenclaves op beide eilanden, droeg mede daarom de militaire codenaam van 'Operatie Product'. Aan de andere zijde van de pressie valt een aanvankelijk besloten, maar op den duur ook openlijk pleidooi te constateren voor een vreedzame

regeling. In de loop van 1949 begonnen in ieder geval een aantal ondernemers, wijs geworden door de uitzichtloze guerrilla, de Republiek Indonesia te erkennen als een reële mogelijkheid van continuering van de bedrijvigheid en van verworven rechten. In de Nieuw-Guinea kwestie herhaalde zich deze ondernemerslobby, maar ditmaal vond ze minder gehoor.

De scheiding tussen politieke souvereiniteit en economische machtsposities is een inzicht, dat tijdens de dekolonisatie door het Europese bedrijfsleven moest worden verworven. Men had immers de tradities en successen gekend van de koloniale protectie. De scheiding was anderzijds een van de kernargumenten van de Amerikaanse oppositie tegen kolonialisme. De 'Open Door'-politiek, trefwoord van het Amerikaanse beleid na de Tweede Wereldoorlog, veronderstelde immers een vrije toegang tot de markten in Azië en Afrika bij een dekolonisatie van de politieke verhoudingen. In die zin kan men spreken van een amerikanisering van het beleid in het Europese bedrijfsleven. Het is in ieder geval geen vanzelfsprekend gegeven, dat de koloniale ondernemers telkens de voorkeur gaven aan behoud van koloniaal gezag. Waar in de onafhankelijkheidsbeweging het streven naar politieke souvereiniteit samenviel met een erkenning van de waarde van het westerse bedrijfsleven, kon er een belangenovereenkomst of coalitie ontstaan tussen ondernemers en nationalistten. Sommige Nederlandse managers ontdekten in 1949, wat de Republiek al in haar november-manifest van 1945 had verklaard: een economische bedrijvigheid was welkom, maar de politieke zelfstandigheid moest worden gegarandeerd. De ontwikkeling van de multi-nationale onderneming wijst op een andere weg in de dekolonisatie; daarlangs wisten sommige zich met meer en meer succes te onttrekken aan de grenzen, die een nationale souvereiniteit stelt.

De militarisering van het Nederlands-Indonesische conflict heeft niet geleid tot een overwegende of zelfs exclusieve invloed van de strijdkrachten op de politieke besluitvorming. Voor zover de geschiedenis van de dekolonisatie van Frans Indochina en Frans Algerije als een vergelijkbare episode kan worden beschouwd, leert zij, dat het Franse leger vanouds de koloniën beschouwde als een eigen jachtterrein. Waar in het moederland de burgerregeringen zich verzekerden van een vergaande beheersing en controle van de strijdkrachten, was in de overzeese gebieden de militaire manoeuvreerruimte groter. De uitbreiding van het koloniale rijk van Frankrijk in de negentiende eeuw is zelfs gedeeltelijk het resultaat geweest van onbeheerste en onbeheersbare initiatieven van militaire commandanten in de koloniale regimenten (Ambler 1966: 10). Na 1945 werd deze traditionele 'autonomie' alleen maar sterker. Het Franse beroepsleger, dat in Vietnam moest strijden in een koloniale oorlog, voelde zich ver verwijderd van de belangstelling en adhesie van de Franse bevolking in het moederland. In Algerije bleek het zich nog meer in de steek gelaten te achten, ook al werden voor deze

oorlog dienstplichtigen overzee gezonden. De last van de *guerre révolutionnaire* werd gedragen door elite-groepen als de parachutisten en het Vreemdelingenlegioen. Uit deze onderdelen kwam de impuls voort die leidde tot de val van de burgerregering van de Vierde Republiek in 1958. Het was de climax van een bewustzijn onder militairen, dat het leger in Algerije een nationale missie vervulde desnoods tegen de opvattingen van de politici in.

In de dekolonisatie van Indonesië heeft zo'n scheiding, resultaat onder andere van de lange duur van de Franse interventies overzee, zich niet voorgedaan. De Nederlandse strijdkrachten, die in de archipel opereerden, waren in meerderheid dienstplichtigen. Ze wisten zich gesteund door de publieke opinie in het moederland (Bank 1981). De omslag kwam in mei 1949. Toen bereikten de diplomaten Van Roijen en Roem onder toezicht van de United Nations Commission for Indonesia (UNCI) een akkoord, dat de Nederlandse terreinwinst in de tweede militaire actie teniet zou doen als inleiding voor een ronde Tafel Conferentie over de soevereiniteitsoverdracht. De aanvaarding van dat compromis heeft zich ook tot het leger uitgestrekt. De kans op een praetoriaanse interventie moet toen, op een ogenblik, dat Djokjakarta moest worden ontruimd, het grootst zijn geweest. Achteraf gezien kan aan het overlijden van generaal Spoor in dezelfde maand mei 1949 de symbolische betekenis worden toegekend van een buiging voor het besluit van de burger-regering in Den Haag. De actie van een aantal eenheden van het KNIL onder leiding van Westerling in januari 1950 in de West-javaanse deelstaat Pasoendan, een maand na de soevereiniteitsoverdracht, moge eraan herinneren, dat zulke praetoriaanse interventies in de Indonesische dekolonisatie niet waren uitgesloten.

Coalitie

Over de andere drie factoren wil ik kort zijn. Wie de politiek van dekolonisatie van de Westeuropese staten wil vergelijken op de factor coalitie- en partij-verhoudingen en daaruit een generalisatie hoopt te kunnen formuleren, stuit op een rijkdom aan relaties en gegevens. Is een homogeen regerings-stelsel eerder in staat gebleken tot een vreedzame liquidatie van koloniale structuren dan een coalitie-kabinet? Het antwoord zou positief kunnen zijn, wanneer men zich herinnert dat de Britse Labour-regering na de oorlog in een algehele reformistische euforie in Groot-Brittannië kon toestemmen in de onafhankelijkheid van India. Maar homogeniteit is geen oorzaak op zichzelf. De homogene Portugese dictatuur kon de dekolonisatie in zuidelijk Afrika jarenlang vertragen.

Was het aan de macht komen van een linkse regering bevorderlijk voor een vreedzame en tijdelijke dekolonisatie? Op het ogenblik, dat Labour de Dominion-status voor India schiep, liet een kabinet van communisten, socialisten en christen-democraten in Frankrijk een op-

standig Sétif in Algerije bombarderen. Deze twee voorbeelden mogen gelden als *partes pro toto*; de vergelijkbaarheid is beperkt en dat geldt ook voor Nederland. Men kan wellicht stellen, dat een tijdige dekolonisatie in haar beste vorm slechts werd gerealiseerd in de onmiddellijke na-oorlogse periode van de Labour-regering in Londen. Dat is een norm, geen vergelijkingsfactor. Men kan ook constateren, dat Frankrijk het enige land was in West-Europa, dat zowel een groot koloniaal rijk bezat als een grote communistische partij. In de jaren '50 was er zonder de steun van de communisten voor de andere linkse partijen en het centrum geen parlementaire meerderheid voor dekolonisatie. Maar het zoeken van communistische steun betekende in die periode interne verdeeldheid in het centrum en onrust bij de bondgenoten van Frankrijk (Morris-Jones and Fischer 1980:30).

Dekolonisatie was, om mij tot de externe factoren te bepalen, gaandeweg in de twintigste eeuw de kracht toegekend van een algemeen verbindend grondrecht. Het kreeg zijn jurisprudentie in de Volkenbond, die na de Eerste Wereldoorlog de restanten van het Osmaanse rijk in het Midden-Oosten en van het Duitse koloniaal bezit in Afrika en de Stille Oceaan verdeelde over de lidstaten in de vorm van mandaten tot zelfbestuur en van de koloniale mogendheden rekenschap begon te vragen van hun beheer. Deze verantwoordingsplicht werd sterker in de Verenigde Naties, die al spoedig na hun oprichting in 1945 niet meer gedomineerd bleken door de Europese leden maar door de nieuwe supermachten, de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie, en door een groeiend aantal staten geboren uit de dekolonisatie. Het is de ironie van de geschiedenis, dat Nederland met zijn traditie van volkenrechtelijk idealisme de eerste koloniale lidstaat bleek te worden, aan wie een door de Verenigde Naties onderschreven recht van zelfbeschikking van zijn kolonie met succes kon worden opgelegd. De United Nations Commission for Indonesia voltooide haar werk in 1950. Nederland had geen veto om dat te verhinderen en het wilde of kon zich er niet aan onttrekken.

De laatste reeks van factoren betreft een mogelijk causale samenhang tussen de aard van de kolonisatie en het gewelddadig karakter van de onafhankelijkheidsstrijd. Men onderscheidt in de geschiedenis van de kolonisatie twee soorten: de zogeheten 'settlers'-kolonie en de exploitatie-kolonie. In de tweede categorie telde men de (meestal tropische) gebieden, waar Europeanen heen trokken voor het vergaren van rijkdom, met de bedoeling er na repatriëring in Europa, in het moederland van te leven. In de eerste categorie heet het, dat men zich in gebieden met een dikwijls gematigd klimaat vestigt in volksplantingen, met het voornemen er te blijven. De historische ervaring leert, dat de 'settlers'-kolonies langer en groter weerstand boden tegen de toepassing van het recht op zelfbeschikking van een meerderheid dan de exploitatie-kolonies. De bewijzen springen in het oog. Algerije met zijn twee miljoen

pieds noirs is binnen de Franse dekolonisatie een voorbeeld, Kenia en Rhodesië binnen de Britse; de hardnekkige strijd in Angola en Moçambique is daardoor mede verklaard geworden. De invloed van de kolonisten op hun landgenoten in Europa was groot genoeg voor allerlei politieke blokkades in de politieke besluitvorming in de Westeuropese hoofdsteden. Voor Nederland lijkt deze regel niet op te gaan. De grootste 'settlers'-kolonie, Zuid-Afrika, werd al in de Napoleontische tijd definitief verlaten en Indonesië met zijn 300.000 Europeanen was eigenlijk geen vestiging van dat type.

Ik mag één tegen-argument noemen. De expeditie van Nederlandse strijdkrachten naar Indonesië in 1945 en 1946 werd in die tijd onder andere beargumenteerd met een verwijzing naar de internering van vele Europeanen in de vroegere Japanse kampen; ze waren na de Japanse capitulatie opnieuw van hun vrijheid beroofd in de Republiek. De voortzetting van deze internering deed in ieder geval ook de PvdA besluiten tot een wettelijke toestemming voor de troepentransporten. Aan hun lot zou geen Nederlandse regering zich in een parlementaire democratie hebben kunnen onttrekken.

In dit betoog is er sprake van exercities, niet van sluitende vergelijkingen. Met het oog op het gestelde in de aanvang kan men constateren, dat een vergelijking in het licht van zowel de Zuidoost-Aziatische geschiedschrijving als de Westeuropese dekolonisatie-processen de afzonderlijke gebeurtenissen in een breder kader doet verschijnen. De uniciteit wordt gerelativeerd ten gunste van een algemener inzicht; niet opgeheven. Hopelijk hebben de gezochte of in ieder geval gevonden vergelijkingsfactoren bijgedragen tot een grotere herkenbaarheid van het Nederlands-Indonesisch conflict; tot minder isolering van feiten en processen, tot een ook in historisch opzicht bevredigende generalisatie.

BIBLIOGRAFIE

- Albertini, R. von
 1966 *Dekolonisation, Die Diskussion über Verwaltung und Zukunft der Kolonien 1919-1960*, Köln/Opladen.
- Ambler, J. S.
 1966 *The French Army in Politics 1945-1962* (Z.pl.).
- Anderson, B. R. O. G.
 1972 *Java in a time of revolution. Occupation and Resistance 1944-1946*, Ithaca/London.
- Bank, Jan
 1981 'Rubber, rijk, religie. De koloniale triologie in de Indonesische kwestie 1945-1949', *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland 'in' de periode 1945-1950*, Den Haag, pp. 256-258.
- Bastin, J., and H. J. Benda
 1977 *A History of Modern Southeast Asia. Colonialism, Nationalism and Decolonization*, tweede editie, Sydney; 1968 (eerste editie, Englewood Cliffs NJ).
- Benda, H. J.
 1972 *Continuity and Change in Southeast-Asia. Collected Journal Articles*, New Haven.

- Colbert, E.
1973 'The Roads not Taken. Decolonization and Independence in Indonesia and Indochina', *Foreign Affairs* 51, pp. 608-626.
- Doorn, J. A. A. van, en W. Hendrix
1983 *Het Nederlands-Indonesisch Conflict. Ontsporing van geweld*, Dieren.
- Gortzak, W. (redactie)
1978 *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl. Gesprekken met PvdA-bewindslieden*, Deventer.
- Grimal, H.
1978 *Decolonization: The British, French, Dutch and Belgian Empires 1919-1963*, London/Henley.
- Hind, R. J.
1984 'We have no Colonies. Similarities within the British Imperial Experience', *Comparative Studies in Society and History* 26, pp. 3-55.
- Horne, Alistair
1977 *A savage War of Peace. Algeria 1954-1962*, London/Basingstoke.
- Legge, J. D.
1976 'Southeast Asian History and the Social Sciences', in: C. W. Cowan and O. W. Wolters (eds.), *Southeast Asian History and Historiography. Essays Presented to D. G. E. Hall*, Ithaca and London.
- Leur, J. C. van
1934 *Eenige beschouwingen betreffende den ouden Aziatischen handel*, Middelburg.
Le Monde
26-27 februari 1984.
- Morris-Jones, W. H., and G. Fischer (eds.)
1980 *Decolonisation and After. The British and French Experience*, London/Towota.
- Pluvier, J. M.
1974 *South-East Asia from Colonialism to Independence*, Kuala Lumpur/London/New York/Melbourne.
- Romein, J.
1954 *In de ban van Prambanan, Indonesische voordrachten en indrukken*, Amsterdam.
- Smith, T.
1978 'A Comparative Study of French and British Decolonization', *Comparative Studies in Society and History* 20, pp. 70-102.
- Wesseling, H. L., and P. C. Emmer
1979 'What is overseas history', in: P. C. Emmer and H. L. Wesseling (eds.), *Reappraisals in Overseas History. Essays on Post-War Historiography about European Expansion*, Leiden.